

WALDEMAR CHROSTOWSKI, WARSZAWA

MIEJSCE KSIĘGI JOZUEGO W KANONIE BIBLIJNYM

Na pierwszy rzut oka w żydowskim i chrześcijańskim kanonie Pisma Świętego¹ miejsce Księgi Jozuego jest jednakowe: została umieszczona po Księdze Powtórzonego Prawa a przed Księgą Sędziów, stanowiąc przejście od zbioru Tory do pozostałych ksiąg Biblii Hebrajskiej i Starego Testamentu. Jednak wzgląd na całościowy układ i charakter obu kanonów, a także sposób ich postrzegania w tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej, prowadzi do wniosku, że umiejscowienie Księgi Jozuego oraz spojrzenie na jej treść i znaczenie w każdym z dwóch kanonów ksiąg świętych, zasługuje na dokładniejsze rozpatrzenie.

Księga Jozuego w Biblii Hebrajskiej

Układ Biblii Hebrajskiej jest trójczęściowy: Prawo (*Tora*), Prorocy (*Neviim*) i Pisma (*Ketubim*).² Aczkolwiek rabiniczna wzmianka o takim układzie zachowała się dopiero w Talmudzie Babilońskim (traktat *Baba Batra* 14b-15a), datowanym na połowę I tysiąclecia ery chrześcijańskiej, jednak najstarsze nawiązania do niego znajdujemy znacznie wcześniej, bo w ostatnich wiekach ery przedchrześcijańskiej. W Prologu otwierającym Księgę Syracha, datowanym na ok. 120 r. przed Chr., czytamy: „Prawo, Prorocy i ci, którzy po nich przyszl” (w. 1); „Dziadek mój, Jezus, kiedy oddał się pełniejszemu poznaniu Prawa, Proroków oraz innych ksiąg ojczystych” (w. 7-9); „Nie tylko ta księga, ale nawet samo Prawo i Prorocy oraz inne księgi” (w. 23-24).

¹ Na temat kanonu zob. R. E. B r o w n, R. F. C o l l i n s, *Kanon ksiąg świętych*, w: R. E. B r o w n, J. A. F i t z m y e r, R. E. M u r p h y (red. wyd. oryg.), W. C h r o s t o w s k i (red. wyd. pol.), *Katolicki komentarz biblijny*, Prymasowska Seria Biblijna 17, Warszawa 2001, s. 1591+1619; A. S a n e c k i, *Kanon biblijny w perspektywie historycznej, teologicznej i egzegetycznej*, Kraków 2008.

² Na podstawie tego układu na oznaczenie Biblii Hebrajskiej została urobiona i przyjęta w judaizmie akronimiczna nazwa TaNaK.

W tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej autorstwo Tory, chociaż nie brakowało zastrzeżeń,³ przypisywano Mojżeszowi i od tego pochodzi nazwa: Pentateuch/Pięcioksiąg Mojżesza. Mimo że dyskusje odnośnie do okoliczności i czasu powstania tego zbioru wciąż trwają, dominuje przekonanie, że jego kompozycja i redakcja, zapoczątkowane pod koniec okresu nowoasyryjskiego zostały dokonane podczas wygnania babilońskiego i definitywnie zakończone wkrótce po wygnaniu babilońskim.⁴ Niewykluczone, że ostateczne opracowywanie zbioru trwało jeszcze kilkadziesiąt lat. Podział na pięć części, nazwanych księgami, został podyktowany względami praktycznymi, które wynikały z konieczności podzielenia obszernego materiału na krótsze jednostki, kopiowane i przechowywane w mniejszych zwojach, łatwiejszych do posługiwania się podczas publicznej i indywidualnej lektury Tory.

Ciągłość treści Tory z Księgą Jozuego nie budzi żadnych wątpliwości. Narracja Tory, przeplatana materiałami o charakterze legislacyjnym, składa się z jednostek tematycznych różnego pochodzenia i o zróżnicowanym charakterze,⁵ tak umiejętnie połączonych, że stanowią zwartą całość, której treść podejmuje i kontynuuje Księga Jozuego. Mojżesz wyprowadził z Egiptu lud hebrajskich niewolników (Wj 1–15) i zawarł z Bogiem przymierze na Synaju (Wj 19–24), dzięki któremu mogli się przeobrazić w świadomy swej tożsamości naród Izraela. Kontynuując podróż w kierunku Ziemi Obiecanej, przez 38 lat błądzili po pustyni, co było karą za liczne wiarołomstwa oraz brak zaufania Bogu i Mojżeszowi (Lb 14–36). Gdy następane pokolenie dotarło na stopy Moabu, Mojżesz przekazał mu prawa i rozporządzenia, których należało przestrzegać po osiągnięciu celu, czyli po przekroczeniu Jordanu (Pwt 1–34). On, podobnie jak jego siostra Miriam i brat Aaron, którzy zmarli wcześniej (Lb 20,22-29), nie wszedł do Kanaanu (Lb 20,1-13; Pwt 1,37; 3,21-27).⁶ Wiedząc o tym, Mojżesz

³ Syntezę wielowiekowych dociekań zob. np. w: C. H o u t m a n, *Der Pentateuch. Die Geschichte seiner Erforschung neben einer Auswertung*, Kampen 1994.

⁴ Zob. najnowsze syntezę: T. B r z e g o w y, *Najnowsze teorie na temat powstania Pięcioksięgu – próba oceny*, w: t e n z e, *Heksaameron i inne studia nad Starym Testamentem*, Rozprawy i Studia Biblijne 45, Warszawa 2012, s. 146-180; G. G a l v a g n o, F. G i u n t o l i, *Dai frammenti alla storia. Introduzione al Pentateuco*, Graphé 2, Torino 2014, s. 205-207.

⁵ C. H o u t m a n, *Der Pentateuch*, s. 423-432.

⁶ Pojawiły się sugestie, że w skład Pentateuchu weszła tradycja o proweniencji kapłańskiej postrzegająca Mojżesza jako człowieka niezdecydowanego, a nawet grzesznika, niegodnego wejścia do Ziemi Obiecanej; zob. T.C. B u t l e r, *An Anti-Moses Tradition*, Journal for the

wyzaczył swego następcę imieniem Jozue, który był jego bliskim współpracownikiem, by kontynuował i zakończył dzieło wyzwolenia z niewoli i przejścia daru ziemi (Lb 27,12-23; Pwt 31,1-8). Po śmierci i pogrzebie Mojżesza (Pwt 34), Jozue objął przywództwo, stając na czele Izraelitów, którzy weszli do Ziemi Obiecanej (Joz 1-5). Wezwanie do odwagi i męstwa, które wypowiedział (Joz 1,6-9), naśladuje wcześniejsze wezwania Mojżesza (Pwt 1,38; 31,7-8). Gdy Izraelici dokonali podboju Kanaanu (Joz 6-12), podzielili kraj między poszczególne plemiona (Joz 13-22), po czym Jozue ponowił wezwanie do zachowania wierności Bogu (Joz 23-24). Przejście od Tory do Księgi Jozuego w gruncie rzeczy nie jest wyczuwalne i gdyby nie nowy tytuł – byłoby niewidoczne.

Spójność z narracją Tory potwierdza sam początek Księgi Jozuego. Zdanie *wayehi ahare mōt mošēh 'ēbēd YHWH wayyomēr YHWH ēl yehošū'a bin nun mešāret mošēh lēmōr* (1,1), rozpoczyna się od spójnika: „A po śmierci Mojżesza, sługi Pana, rzekł Pan do Jozuego, syna Nuna, pomocnika Mojżesza”. W Pentateuchu istnieje 28 wzmianek o Jozuem, jest więc on postacią dobrze znaną. Na wyraźne związki Księgi Jozuego z Pentateuchem wskazuje też określenie funkcji Jozuego jako „pomocnika Mojżesza” w zestawieniu z Mojżeszem jako „sługą Pana”. Różnica jest oczywista, skoro pod sam koniec Księgi Powtórzonego Prawa czytamy: „Nie powstał więcej w Izraelu prorok podobny do Mojżesza, który by poznał Boga twarzą w twarz, ani [równy] we wszystkich znakach i cudach, które polecił mu Pan czynić w ziemi egipskiej wobec faraona, wszystkich sług jego i całego jego kraju, ani równy mocą ręki i całą wielką grozą, jaką wywołał Mojżesz na oczach całego Izraela” (Pwt 34,10-12).

Trzon Księgi Jozuego stanowi podkreślenie spełnienia się obietnic Bożych danych patriarchom Izraela (Rdz 12,1-3.7; 13,15-17; 5,7; 17,2.8; 26,4; 28,13-15). Wszystkie koleje losu Abrahama i jego potomków zmierzały ku urzeczywistnieniu obietnicy ziemi. Wyraźnie widoczny jest również, centralny w Torze, motyw przymierza z Bogiem. Związki Księgi Jozuego ze zbiorem Tory są tak silne, że pojawiły się sugestie, iż koncepcja Pentateuchu powinna ustąpić miejsca koncepcji Heksateuchu, czyli Sześcioksięgu, obejmującego także

Study of the Old Testament 12/1979, s. 9-15; S. West, *Moses – Man of Indecision*, Dor le Dor 9/1980, s. 33-34.

Księgę Jozuego.⁷ Na potwierdzenie wysuwa się wiele argumentów, przede wszystkim podkreślających liczne pokrewieństwa i zbieżności tematyczne.⁸ „«Pentateuch» wywodzi się z historii kanonu. «Heksateuch» wywodzi się z analizy historii tradycji w Pentateuchu i Księdze Jozuego, historii, która sugeruje, że narracja nie skończyła się wraz z Księgą Powtórzonego Prawa, lecz przechodzi w Księgę Jozuego, by opowiedzieć o przejściu kraju w posiadanie».⁹ Jedno jest pewne: autor/zy Księgi Jozuego doskonale znali tradycje zawarte w Pięcioksięgu i rozpoczęli narrację tam, gdzie została ona przerwana w zakończeniu Księgi Powtórzonego Prawa.

Analogiczne dyskusje dotyczą relacji między Księgą Jozuego i księgami, które następują po niej, tj. Księgą Sędziów,¹⁰ a także Pierwszą i Drugą Księgą Samuela oraz Pierwszą i Drugą Księgą Królewską.¹¹ Chociaż narracja o przejściu Kanaanu zawarta w Księdze Sędziów (stopniowa infiltracja) różni się od narracji w Księdze Jozuego (podbój i podział kraju), obie księgi stanowią całość, a względem na to dał początek koncepcji Heptateuchu. Co więcej, również treść i charakter 1Sm – 2Krl wskazują, że stanowią kontynuację dwóch poprzednich ksiąg, z czego wniosek, że zbiór następujący po Pentateuchu, obejmujący Joz – 2Krl, jest dziełem dość jednorodnego środowiska lub kręgu. Tworzą go księgi określane przez Martina Notha i nowożytnych badaczy Biblii mianem deuteronomistycznego dzieła historycznego (DtrG).¹² Jego geneza ma wiele wspólnego z oko-

⁷ Obszernie zob. S. M o w i n c k e l, *Tetrateuch – Pentateuch – Hexateuch. Die Berichte über die Landnahme in den drei altisraelitischen Geschichtswerken*, Beihefte zur Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft 90, Berlin 1964; zob. zwięzłe G. G a l v a g n o, F. G i u n t o l i, *Dai frammenti alla storia*, s. 201-205.

⁸ Zob. C. H o u t m a n, *Der Pentateuch*, s. 427-430; G. W. C o a t s, *The Book of Joshua: Heroic Saga or Conquest Theme?* w: J. Ch. E x u m (red.), *The Historical Books, The Biblical Seminar* 40, Sheffield 1997, s. 46-47.

⁹ *Tamże*, s. 62. Interesujące artystyczne potwierdzenie łączenia Pentateuchu z Księgą Jozuego stanowią mozaiki w rzymskiej bazylice Santa Maria Maggiore, zob. S. A d a m i a k, *Sześcioksiąg w mozaikach bazyliki Santa Maria Maggiore w Rzymie*, w: *Księga Rodzaju, Biblica et Patristica Thoruniensia* 4/2011, s. 165-179. Mimo że związki Księgi Jozuego ze zbiorem Tory nie podlegają dyskusji, intrygujący jest fakt, że Samarytanie pozostali wyłącznie przy Pentateuchu, co bywa wysuwane jako koronny argument przeciw koncepcji Heksateuchu.

¹⁰ R. P o l z i n, *Moses and the Deuteronomist. A Literary Study of the Deuteronomistic History*, t. I: *Deuteronomy, Joshua, Judges*, Bloomington, IN 1980.

¹¹ Zob. C. H o u t m a n, *Der Pentateuch*, s. 195-207.

¹² Obszernie wraz z przeglądem i podsumowaniem rezultatów żmudnych badań tej problematyki zob. Th. R ö m e r, A. d e P u r y, *L'historiographie deutéronomiste (HD). Histoire de la recherche et enjeux du début*, w: A. d e P u r y i in. (red.), *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève 1996, s. 9-120;

licznościami stopniowego powstawania zbioru Tory. Wielu uczonych twierdzi, że przeszło dwuetapowy proces opracowywania i redakcji (Dtr 1 i Dtr 2), najpierw u schyłku okresu nowoasyryjskiego (za panowania Jozjasza), a następnie w okresie wygnania babilońskiego lub/i niedługo po wygnaniu.¹³

Starożytna tradycja judaistyczna, której świadectwa zachowały się w Nowym Testamencie (np. Łk 24,27), traktuje Księgę Jozuego jako początek drugiego, po zbiorze Tory, zbioru Biblii Hebrajskiej, określanego mianem *Nebiim*, czyli Prorocy. Skoro zamykająca je Druga Księga Królewska kończy się opowiadaniem o ułaskawieniu przez Babilończyków judzkiego króla Jozakina (2Krl 25,27-30), co wydarzyło się ok. 570 r. przed Chr., nie zabrakło sugestii, że deuteronomistyczne dzieło historyczne, a więc także Księga Jozuego, ma bardzo dawny rodowód. Wielu uczonych (F. M. Cross, M. Fishbane, B. Halpern, R.D. Nelson, M. Weinfeld), twierdzi, że początki tego zbioru, w którym połączono starsze materiały, sięgają okresu nowoasyryjskiego,¹⁴ po czym został opracowany na nowo – nie jeden, lecz dwa razy (W. Dietrich, R. Smend) – podczas wygnania babilońskiego lub krótko po nim. Wskazują na to dwie warstwy redakcyjne rozpoznawalne w Joz – 2Krl.¹⁵ Jedno nie ulega wątpliwości: aczkolwiek Księga Jozuego opowiada o podboju całego kraju, poświęcając wiele uwagi takim miastom jak Jerycho czy Aj, jej finalna redakcja została opracowana z perspektywy judzkiej.¹⁶

Zestawiając Torę i Proroków, trzeba respektować kolejność przyjętą w Biblii Hebrajskiej, w której Tora, co potwierdzają przytoczone wyżej wzmianki w Prologu do Księgi Syracha, jest zawsze wymieniana przed zbiorem Proroków. Taki układ odzwierciedla chronologię definitywnego zamknięcia i uznania za normatywne obu zbiorów, do

por. G. S z a m o c k i, *Przejście Izraelitów przez Jordan (Joz 3,1 – 5,1). Historiografia, teologia, pareneza*, Gdańsk 2011, s. 211-218.

¹³ M. W e i n f e l d, *Deuteronomy and Deuteronomistic School*, Oxford 1972; R. D. N e l s o n, *The Double Redaction of the Deuteronomistic History*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 18, Sheffield 1981; M. F i s h b a n e, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford 1985; B. H a l p e r n, *The First Historians: The Hebrew Bible and History*, San Francisco 1988.

¹⁴ Zob. zwłaszcza M. W e i n f e l d, *Deuteronomy and Deuteronomistic School*, s. 59-157.

¹⁵ Zob. *tamże*, s. 82-84; obszernie R. D. N e l s o n, *The Double Redaction of the Deuteronomistic History*.

¹⁶ M. A. S w e e n e y, *TANAK. A Theological and Critical Introduction to the Jewish Bible*, Minneapolis 2012, s. 187.

których z czasem, dodano trzeci, określane jako *Ketubim* (Pisma).¹⁷ Nie wyklucza to, że niektóre księgi zaliczone do Pism, a w każdym razie obecne w nich tradycje, mogą mieć również bardzo dawny rodowód, wyprzedzający opracowanie Tory i Proroków.

Zbiór Proroków składa się w Biblii Hebrajskiej z dwóch części: *Nebiim rišonim* (Prorocy pierwsi/wcześniejsi) oraz *Nebiim acharonim* (Prorocy późniejsi). Część pierwszą otwiera Księga Jozuego a zamyka Druga Księga Królewska, natomiast na drugą składają się Księgi: Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela oraz Księga Dwunastu.¹⁸ „Prorocy wcześniejsi”, co pokrywa się z deuteronomistycznym dziełem historycznym, to zwarta narracja na temat około sześciu stuleci dziejów Izraela (przełom XIII/XII – początek VI w przed Chr.), poczynając od przejścia przez rzekę Jordan jako wschodnią granicę Ziemi Obiecanej¹⁹ i podbój Kanaanu aż po pierwsze ćwierćwiecze przebywania na wygnaniu babilońskim. Natomiast zbiór „Proroków późniejszych” obejmuje trzy obszernie księgi, których autorstwo jest łączone z prorokiem Izajaszem, Jeremiaszem i Ezechielem oraz dwunastoma tzw. Prorokami mniejszymi. Różnice między Prorokami „wcześniejszymi” a „późniejszymi” są duże i nie sposób uniknąć pytania, jak oraz dlaczego doszło do zestawienia i połączenia tak odmiennych zapisów, ani nie zauważyć napięć, które z tego wynikały.²⁰ Szukając odpowiedzi, trzeba uwzględnić specyficzny dla Izraela sposób pojmowania zjawiska profetyzmu oraz roli proroków. Według obiegowych opinii, powszechnych w środowisku chrześcijańskim, prorok to człowiek, który zapowiada przyszłość. Przegląd treści Księgi Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela oraz Księgi Dwunastu nakazuje odejście od tego stereotypu, ponieważ oprócz (stosunkowo nielicznych) zapowiedzi przyszłości, z których część ma ukierunkowanie eschatologiczne, dominuje w nich prorocka ocena teraźniejszości i przeszłości Izraela

¹⁷ G. T. S h e p p a r d, *Canonization. Hearing the Voice of the Same God through Historically Dissimilar Traditions*, Interpretation 36/1982, s. 25-26.

¹⁸ M. A. S w e e n e y, *TANAK*, s. 171-178.

¹⁹ D. J o b l i n g, *The Jordan a Boundary*, w: t e n z e, *The Sense of Biblical Narrative*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 39, Sheffield 1986, s. 88-132; G. S z a m o c k i, *Przejście Izraelitów przez Jordan*, s. 229-236.

²⁰ „Il y a apparemment une antinomie entre les termes de «prophète» et de «canon», car le prophète n'est pas l'homme d'un livre, il a reçu une parole valable hic et nunc pour une circonstance bien précise, et qui deviant dangereuse et fausse lorsqu'elle est appliqué en dehors de ce context particulier: c'est faute d'avoir compris cela qu'a surgi ce qu'on appelle le «faux prophétisme»”; E. J a c o b, *Principe canonique et formation de l'Ancien Testament. Congress Volume*, Edinburgh 1974, Vetus Testamentum Supplementum 28, Leiden 1975, s. 112.

jako ludu Bożego wybrania. Jest specyficzna, bo dokonana z religijnego punktu widzenia, to znaczy w perspektywie wiary w jedyne Boga.²¹ Profetyczna retrospekcja zmierza do kształtowania przyszłości, a nie jej odgadywania czy przepowiadania. „Prorok nie tyle opowiada historię, ile powoduje wydarzenia”.²² Ten aspekt przesądza o trwałej aktualności nauczania prorockiego. Analogicznie należy postrzegać i traktować Proroków wcześniejszych. Wprawdzie w zbiorze Joz – 2Krl mamy do czynienia z narracją sukcesywnie przedstawiającą długi odcinek dziejów Izraela,²³ lecz jest to narracja o profilu religijnym, czyli nie historia, ale teologia historii, w której nie brakuje elementów o profilu ideologicznym.²⁴

Nie ma jednolitego stanowiska odnośnie do najważniejszych tematów teologicznych Księgi Jozuego. Istnieje pogląd, że jej struktura, złożona z czterech jednostek tematycznych, odzwierciedla wyłożoną w niej teologię.²⁵ Dwa widące tematy teologiczne to Boża inicjatywa i obecność, które znajdują wyraz w skutecznej pomocy Izraelitom podczas wejścia do Ziemi Obiecanej i przejmowania jej na własność. Oznacza to realizację obietnic danych patriarchom i potwierdzenie przymierza zawartego na Synaju.²⁶ Część uczonych (T. Longman, P. D. Miller, R. Smend) dopatruje się w Księdze Jozuego koncepcji Jahwe jako wojownika, którego inicjatywa i moc okazały się decydujące. Wiele miejsca zajmuje również motyw ziemi, przedstawianej jako dar i dziedzictwo. Włączenie Księgi Jozuego do zbioru Proroków świadczy, że przeszłość Izraela ma wartość paradygmatyczną: wejście do Ziemi Obiecanej i jej przejęcie nie jest jedynie wydarzeniem z przeszłości, lecz stałym zobowiązaniem oraz rozstrzygającą zapowiedzią przyszłości. Nie chodzi wyłącznie o utrwalenie pamięci o dawnych wydarzeniach, lecz o kształtowanie – na tej podstawie

²¹ Zob. rozdział *Jakim człowiekiem jest prorok?* w: A. J. H e s c h e l, *Prorocy*, tłum. A. Gorzka o w s k i, Kraków 2014, s. 33-67.

²² *Tamże*, s. 38.

²³ J. S t y n o w i e c, *Izrael opowiada swoje dzieje. Wprowadzenie do Ksiąg: Powtórzonego Prawa, Jozuego, Sędziów, Samuela i Królewskich*, Kraków 1998.

²⁴ Th. R ö m e r, A. d e P u r y, *L'historiographie deutéronomiste (HD)*, s. 115-118; zob. również: M. R o s e, *Idéologie deutéronomiste et teologie de l'Ancien Testament*, w: A. de P u r y i in. (red.), *Israël construit son histoire*, s. 445-476; A. D. H. M a y e s, *De l'idéologie deutéronomiste à la teologie de l'Ancien Testament*, w: *tamże*, s. 477-508.

²⁵ J. R. V a n n o y, *Joshua: Theology of*, w: W. A. V a n G e m e r e n (red.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis (NIDOTTE)*, t. 4, Paternoster Press 1997, s. 810-819.

²⁶ G. W. C o a t s, *The Book of Joshua: Heroic Saga or Conquest Theme?* s. 46-47.

– terażniejszości i przyszłości. Księga Jozuego opowiada o tym, co się wydarzyło, a zarazem stanowi program na dzisiaj i na przyszłość. Otwierając zbiór Proroków wcześniejszych, kontrastuje z jego zakończeniem opowiadającym o dramatycznych początkach wygnania babilońskiego. Zestawienie jest szokujące: dawne zwycięstwa, odnoszone w imię Boga i z Bożą pomocą, dobitnie podkreślają rozmiary klęski spowodowanej przez najazdy Babilończyków. Cała narracja Joz – 2Krl zmierza ku temu, by wytłumaczyć tę biegunowość oraz wskazać przyczyny, które doprowadziły do zagłady Jerozolimy i świątyni. Zasadnicza przyczyna klęski jest oczywista: upadek królestwa Izraela (722), a później królestwa Judy (586) jest karą za liczne niewierności ludu Bożego wybrania i jego ponawiane odwracanie się od Boga.

Rozważając wydarzenia, o których opowiada Księga Jozuego, Izraelici nigdy nie powinni się lękać ani tracić nadziei. Przeciwnie, pamiętając o Bożym wsparciu, którego doświadczyli przodkowie, powinni stale odnawiać wierność wobec Boga i ufać Mu. Rozmaite epizody z bohaterskiej epepei przejmowania Kanaanu potwierdzają prawdziwość zapewnienia o trwałej opiece anioła Bożego wypowiedzianym podczas zawierania przymierza: „Jeśli będziesz wiernie słuchał jego głosu i wykonywał to wszystko, co ci polecam, będę nieprzyjacielem twoich nieprzyjaciół i będę odnosił się wrogo do odnoszących się wrogo do ciebie” (Wj 23,22). Na tym opiera się tożsamość Izraela jako ludu Bożego wybrania, wyraziście odmiennego od innych ludów i narodów, który ma obowiązek ustrzeżenia swej odmienności.²⁷ Gdy podczas wygnania babilońskiego świątynia jerozolimską legła w gruzach, Izraelici mogli rozważać dawne zwycięstwa przodków odniesione przed zbudowaniem świątyni. Taka sama sytuacja zaistniała ponownie po jej zburzeniu w 70 r. przez Rzymian. W zmienionych okolicznościach, przypominających położenie znane z przeszłości, Księgi Jozuego znowu stała się programem na przyszłość. Trzeba nadmienić, że ta jej rola i znaczenie odżyły w XX w., zwłaszcza w ruchu syjonistycznym, którego korzenie były dalekie od religii.

²⁷ L. Rowlett, *Inclusion, Exclusion and Marginality in the Book of Joshua*, *Journal for the Study of the Old Testament* 55/1992, s. 15-23.

Księga Jozuego w Biblii Greckiej

Począwszy od końca VIII w. przed Chr. zjawisko diaspory Izraelitów stało się faktem. Zapoczątkowane na terenie Mezopotamii, dokąd Asyryjczycy deportowali ok. 50 tys. mieszkańców królestwa Izraela,²⁸ a z początkiem VI w. przed Chr. Babilończycy deportowali kilka tysięcy mieszkańców królestwa Judy,²⁹ okrzepło i ustaliło się w okresie perskim. Tamtejsza diaspora rozwijała się w środowisku semickim, w którym posługiwano się językiem aramejskim. W tych okolicznościach pojawiły się najstarsze, dokonywane wyłącznie ustnie, przekłady ksiąg świętych, znane jako targumy. Z początkiem III w. przed Chr., to jest w okresie hellenistycznym (333-63), wyłoniła się i okrzepła prężna diaspora Izraelitów w Egipcie, głównie w Aleksandrii³⁰, a wtedy konieczny się stał przekład ksiąg świętych na język grecki. W pierwszej kolejności podjęto przekład Tory. Znamienne, że inaczej niż w przypadku działalności targumistów, dokonano go na piśmie.³¹ Było to wydarzenie bez precedensu w długiej historii starożytnego Izraela.³² Gdy zostało ukończone i „pod murami Aleksandrii Bóg przemówił po grecku”, przyjęto je z wdzięcznością i ogromnym uznaniem.³³

Jedno z najstarszych świadectw dotyczących początków Septuaginty, czyli *List Arysteasza*,³⁴ opowiada o przekładzie zbioru Tory na

²⁸ W. Chrostowski, *Asyryjska diaspora Izraelitów i inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 10, Warszawa 2003, s. 13-125; t e n ż e, *Trzecia Świątynia w Jerozolimie i inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 44, Warszawa 2012, s. 38-166.

²⁹ T e n ż e, *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 34, Warszawa 2009, s. 13-108.

³⁰ Zob. J. W a r z e c h a, *Z dziejów diaspory aleksandryjskiej*, w: W. Chrostowski (zebr. i oprac.), *Pieśniami dla mnie Twoje przykazania. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Janusza Frankowskiego w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, Warszawa 2003, s. 339-372.

³¹ W. Chrostowski, *Natura i geneza zjawiska targumizmu*, Przegląd Powszechny 4/1988, s. 82-96; t e n ż e, *Literatura targumiczna a Septuaginta*, *Collectanea Theologica* 63/1993 nr 3, s. 49-68.

³² Zob. J. C o s t e, *La première expérience de traduction biblique: La Septante*, *Maison de Dieu* 5/1958, s. 56-88; S. P. B r o c k, *The Phenomenon of Biblical Translation in Antiquity*, w: S. J e l l i c o e (red.), *Studies in the Septuagint: Origins, Recensions, and Interpretations*, New York 1974, s. 541-571.

³³ Podstawowymi opracowaniami na temat Septuaginty wciąż pozostają: H. B. S w e t e, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1914 (reprint: Peabody, Mass. 1989); S. J e l l i c o e, *The Septuagint and Modern Study*, Oxford 1968.

³⁴ Wprowadzenie i tekst: C. K r a u s R e g g i a n i (red.), *La lettera di Aristeo a Filocrate, introduzione, esame analitico, traduzione*, Roma 1979; zob. J. F r a n k o w s k i, *List Aryste-*

język grecki, którego dokonano za panowania Ptolomeusza II Filadelfa (283-246).³⁵ Nie ulega żadnej wątpliwości, że w tym okresie Tora była zgodnie postrzegana i traktowana jako kanoniczna, czyli normatywna dla wiary. Entuzjazm wobec jej greckiej wersji stał się tak ogromny, że Filon Aleksandryjski, wyrażając powszechne przekonanie Żydów, uznał jej tłumaczy za proroków porównywalnych z Mojżeszem, któremu przypisywano autorstwo Tory.³⁶ Niedługo później dokonano przekładu zbioru Proroków na język grecki. Justyn Męczennik (II w. po Chr.) twierdził, że stało się to również za panowania Ptolomeusza II. Jednak bardziej prawdopodobne, że przekład drugiego zbioru Biblii Hebrajskiej został dokonany w trakcie procesu translacji trwającego w następnych dekadach. Wzgląd na słownictwo Septuaginty sugeruje, że przekład poszczególnych ksiąg nie odbywał się według kolejności przyjętej w Biblii Hebrajskiej.³⁷ Prolog do Księgi Syracha świadczy, że grecka wersja Proroków istniała w drugiej połowie II w. przed Chr. W toku tego procesu grecką wersję Tory i Proroków wzbogacono o tłumaczenia ksiąg ze zbioru Pism oraz księgi napisane w języku greckim. Całość ogromnego przedsięwzięcia szybko zyskała w judaizmie diaspory rangę i status normatywnej Biblii Greckiej, paralelnej do Biblii Hebrajskiej.

Uczeni dokonali wszechstronnego przeglądu i przewartościowania starożytnych informacji dotyczących genezy i natury Septuaginty.³⁸ W rezultacie wszechstronnych badań pojawiały się konkluzje, że przekładu niektórych ksiąg świętych na grecki, których tekst znamy i przyjmujemy za wersję opracowaną i utrwaloną przez masoretów, dokonano z innego hebrajskiego *Vorlage* niż to, którym dysponowali

asza, czyli legenda o powstaniu Septuaginty, Ruch Biblijny i Liturgiczny 25/1972 nr 1, s. 12-22; zob. H. M. Orlinskij, *The Septuagint as Holy Writ and the Philosophy of the Translators*, Hebrew Union College Annual 46/1975, s. 1-26; K. H. Jobes, M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, Grand Rapids 2000, s. 33-37; por. rozdział *La „Lettera di Aristeo” e altre fonti antiche*, w: N. F. Marcos, *La Bibbia dei Settanta. Introduzione alle versioni greche della Bibbia*, Introduzione allo studio della Bibbia Supplementi 6, Brescia 2000, s. 49-65; S. Jędrzejewski, *Septuaginta – Biblia hellenistycznego judaizmu*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 58/2005 nr 4, s. 245-262.

³⁵ G. Veltri, *Eine Tora für König Talmi, Untersuchungen zum Übersetzungsverständnis in der jüdisch-hellenistischen und rabbinischen Literatur*, Tübingen 1994.

³⁶ H. M. Orlinskij, *The Septuagint as Holy Writ and the Philosophy of the Translators*, s. 6-12.

³⁷ K. H. Jobes, M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, s. 90.

³⁸ Zob. rozdział *Interpretazioni moderne delle origini dei LXX*, w: N. F. Marcos, *La Bibbia dei Settanta*, s. 66-78.

masoreci.³⁹ Już sto lat temu S. Holmes i G. A. Cooke twierdzili, że dotyczy to również Księgi Jozuego.⁴⁰ Opowiadając się za jego „wyższością” wobec wersji masoreckiej, podejmowano mniej i bardziej udane próby retranslacji Septuaginty na hebrajski, dając w ten sposób wyraz pragnieniu swoistego dowartościowania *veritas Hebraica*. Tego rodzaju próby natrafiały jednak na nieprzewyciężalne trudności. Tłumacze greccy traktowali księgi hebrajskie jako święte, a więc normatywne dla ich wiary i budowania wiary wspólnoty. Ich podejście do tekstu było wierne, ale nie niewolnicze, chodziło bowiem o to, by jak najpełniej wydobyć jego znaczenie dzisiaj. To podejście stwarzało pole do wolności translatorskiej, która znajdowała wyraz zarówno w pewnych opuszczeniach, jak i dodatkach.⁴¹ Liczba dokonanych zmian była tak duża, że pojawiły się sugestie, że świętość Księgi Jozuego nie była postrzegana przez tłumaczy Septuaginty na równi ze świętością Tory. Harry Orlinsky napisał: „Czy tekst hebrajski Księgi Jozuego miał czy nie miał ten sam stopień świętości w oczach tłumaczy Septuaginty, jaki miała Tora – tego nie wiem. Ale nie da się udowodnić, że dotyczyło to greckiej wersji tej Księgi. Ona nie jest wcale mniej wierna względem hebrajskiego *Vorlage* niż tłumacze Tory byli wierni względem swego hebrajskiego *Vorlage*”.⁴² Tłumacze Septuaginty mieli do dyspozycji po prostu inną odmianę tekstu niż ta, która stała się podstawą późniejszych wydań masoreckich. Do tego dochodzi jeszcze jeden kluczowy aspekt: do greckiego przekładu Księgi Jozuego, analogicznie jak do innych ksiąg świętych, włączono rozmaite elementy ich egzegezy, czyli midraszy, które odchodzą od sensu dosłownego na rzecz wykładni dostosowanej do zmieniających się okoliczności i potrzeb kolejnych pokoleń jej odbiorców.⁴³ Trudność w ich rozpoznaniu staje się tym większa, gdy się zważy, że – a dotyczy to

³⁹ E. T o v, *The Nature of the Hebrew Text Underlying the LXX. A Survey of the Problems*, Journal for the Study of the Old Testament 7/1978, s. 55-68; A. A e j m e l a e u s, *What we can know about the Hebrew Vorlage of the Septuagint?* Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 99/1987, s. 58-89.

⁴⁰ S. H o l m e s, *Joshua, the Hebrew and Greek Texts*, Cambridge 1914; G. A. C o o k e, *The Book of Joshua*, Cambridge 1917.

⁴¹ Przykłady zob. H. M. O r l i n s k y, *Septuagint as Holy Writ*, s. 22-23.

⁴² *Tamże*, s. 23.

⁴³ Zob. E. T o v, *Midrash-Type Exegesis in the LXX of Joshua*, Revue Biblique 85/1978, s. 50-61.

Księgi Jozuego⁴⁴ – niektóre mogły stanowić integralną część hebrajskiego *Vorlage*, a inne zostać dodane przez tłumaczy greckich.

Na przełomie ery przedchrześcijańskiej i chrześcijańskiej Biblia Grecka istniała jako odrębna całość, przyjmowana i używana nie tylko w diasporze, lecz – o czym świadczą zachowane fragmenty odnalezione w Qumran⁴⁵ – również na terenie Palestyny. Ponieważ przekładu wszystkich – bardzo zróżnicowanych – ksiąg świętych dokonano w jednym czasie (III-II w. przed Chr.) i środowisku (diaspora aleksandryjska), zatem, mimo że był on dziełem wielu tłumaczy, zyskał znacznie większą jednolitość niż oryginał hebrajski. Nie bez znaczenia byli też jego adresaci. Chaim Rabin dobitnie podkreślił, że Grecy potrzebowali nie tyle tłumaczeń, ile dostosowanych do swej mentalności opracowań oryginałów napisanych w językach, których nie znali.⁴⁶ To samo dotyczyło zhellenizowanych wyznawców judaizmu. Septuaginta obficie uwzględnia przyjęte w ich środowisku tradycje egzegetyczne.⁴⁷ Nowością, która wychodziła naprzeciw potrzebom Żydów mówiących po grecku i nie znających języka hebrajskiego, był też nie tylko przekład, lecz i nowy, odmienny niż w Biblii Hebrajskiej, układ ksiąg świętych. O ile kolejność: Tora – Prorocy – Pisma odzwierciedla chronologię powstawania poszczególnych zbiorów, o tyle tłumacze na język grecki widzieli potrzebę nie tylko adaptacji językowej, lecz mentalnościowej. Wychodząc naprzeciw mentalności hellenistycznej uporządkowali księgi biblijne w nowym kluczu: księgi historyczne, dydaktyczne i prorockie. Wprawdzie nadal, analogicznie jak w Biblii Hebrajskiej, są to trzy zbiory, ale kryterium ich wyodrębnienia i kolejności jest inne: nie odzwierciedla chronologii, lecz przyjęte w kulturze hellenistycznej ujmowanie rodzajów literackich.

⁴⁴ Tamże, s. 51-55.

⁴⁵ F. M. Cross, S. Talmon (red.), *Qumran and the History of Biblical Text*, Cambridge, MA-London 1975; E. Tov, *A Modern Textual Outlook based on the Qumran Scrolls*, Hebrew University College Annual 53/1982, s. 11-27; K. H. Jobes, M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, s. 167-182; E. C. Ulrich, *The Septuagint Manuscripts from Qumran. A Reappraisal of their Value*, w: A. Brooke (red.), *Septuagint. Scrolls and Cognate Writings*, Cambridge 1992, s. 49-80.

⁴⁶ Ch. Rabin, *The Translation Process and the Character of the Septuagint*, *Textus* 6/1968, s. 1-26.

⁴⁷ Zob. S. Olsson, *God Is My Rock: A Study of Translation Technique and Theological Exegesis in the Septuagint*, *Coniectanea biblica. Old Testament* 31, Stockholm 1990; zob. też E. Tov, *Theologically Motivated Exegesis Embedded in the Septuagint*, w: (zbior.) *Translation of Scripture. Proceedings of the Conference at the Annenberg Research Institute, May 15-16, 1989*, *Jewish Quarterly Review Supplement*, Philadelphia-Annenberg 1990, s. 215-233.

Odmienne kryterium przyjęte pod murami Aleksandrii w odniesieniu do Starego Testamentu⁴⁸ przyniosło dwojaki skutek: nowe tytuły poszczególnych ksiąg oraz ich nowe uporządkowanie. W Biblii Hebrajskiej tytuły ksiąg urabiano najczęściej od ich pierwszych słów, natomiast w Biblii Greckiej – od tematów uznanych przez tłumaczy za centralne.⁴⁹ Hebrajskie nazwy ksiąg Tory (*Berešit*, *Smot*, *Wayyiqra*, *Bemidbar* oraz *Devarim*) zostały więc zastąpione przez *Genesis*, *Exodus*, *Leuitikon*, *Arithmoi* oraz *Deuteronomion*. Dzięki temu narracja o początkach świata i człowieka (Rdz 1–11), patriarchach (Rdz 12–50) oraz wyjściu z Egiptu, zawarciu przymierza na Synaju i wędrówce do Ziemi Obiecanej (Wj – Pwt), przeplatana materiałami o charakterze legislacyjnym, zyskała jeszcze większą spójność. Znamienne, że w tytule żadnej z tych ksiąg nie umieszczono imienia Mojżesza. Inaczej jest w przypadku księgi, która kontynuując narrację Tory, następuje zaraz po niej. Zarówno w tradycji hebrajskiej, jak i greckiej w tytule znalazło się imię głównego bohatera.⁵⁰ Niewykluczone, że tytuł w Biblii Hebrajskiej został przyjęty za Septuagintą. Przyczyniło się to do wyraźniejszego wyeksponowania postaci i dokonań Jozuego, czyniąc z niego godnego następcę Mojżesza. Ten szczegół potwierdza opinię, którą prawie sto lat temu (1921), podczas konferencji naukowej w Lipsku, wyraził Rudolf Kittel, że Septuaginta jest nie tylko przekładem, lecz także komentarzem teologicznym.⁵¹ Dawne tradycje zostały zaktualizowane i zreinterpretowane w nowych okolicznościach, odślanając nowe perspektywy ich zrozumienia i objaśniania. Aktualizacja (*Vergegenwärtigung*) stanowi integralny warunek procesu, dzięki któremu dawny tekst staje się zrozumiały w każdym kolejnym pokoleniu, potwierdzając w ten sposób swój normatywny, czyli kanoniczny charakter.⁵²

⁴⁸ D. Barthélemy, *L'Ancien Testament a mūri à Alexandrie*, Theologische Zeitschrift 21/1965, s. 358-370.

⁴⁹ B. Strzałkowska, *Księga Rodzaju w Septuagincie*, w: *Księga Rodzaju*, Biblica et Patristica Thoruniensia 4/2011, s. 106-107.

⁵⁰ Nie zabrakło poglądów, że jak Mojżesz jest autorem Tory, tak Jozue napisał księgę opowiadającą o wejściu do Kanaanu i podziale kraju.

⁵¹ Zob. A. Bentzen, *Introduction to the Old Testament*, Copenhagen 1952, s. 76.

⁵² B. S. Childs, *The Exegetical Significance of Canon for the Study of the Old Testament*, w: *Congress Volume Göttingen 1977*, Vetus Testamentum Supplement 29, Leiden 1978, s. 78.

Zarówno proces przekładu, jak i charakter Septuaginty⁵³ sprawiły, że ingerencje tłumaczy i redaktorów poszły znacznie dalej niż transpozycja językowa. Ich dziełem jest też nowe uporządkowanie i nazewnictwo ksiąg świętych.⁵⁴ Co się tyczy ksiąg potraktowanych jako historyczne, po Pentateuchu umieszczono – zgodnie z kolejnością przyjętą w Biblii Hebrajskiej – Księgę Jozuego i Księgę Sędziów, ale po nich wstawiono Księgę Rut, wyjętą z tzw. Małego Pięcioksięgu w zbiorze Pism, po której umieszczono dwie Księgi Samuela i dwie Księgi Królewskie, dzieląc je na cztery księgi, opatrzone tytułami: Pierwsza, Druga, Trzecia i Czwarta Księga Królów. Dalej umieszczono Pierwszą i Drugą Księgę Kronik, opatrzone tytułami „Pomijanych Pierwsza” i „Pomijanych Druga” oraz Pierwszą (apokryficzną) i Drugą Księgę Ezdrasza, której w kanonie hebrajskim odpowiada Księga Ezdrasza i Nehemiasza, a następnie Księgi: Estery, Judyty i Tobita oraz cztery Księgi Machabeuszy.⁵⁵ Zamysł Septuaginty jest klarowny: wybrali i uporządkowali wszystkie księgi święte, których treść opowiada o historii Izraela. Można w nich rozpoznać trzy bloki tematyczne. Pierwszy, najdłuższy, otwiera Księga Rodzaju, a zamyka Czwarta Księga Królów. Na drugi składa się Pierwsza i Druga Księga Pomijań oraz Pierwsza i Druga Księga Ezdrasza. Blok trzeci obejmuje siedem ksiąg: Estery, Judyty i Tobita oraz cztery Księgi Machabeuszy. Wszystkie pozostałe księgi zostały uporządkowane w dwa zbiory, oznaczone jako dydaktyczne i prorockie, przy czym – przynajmniej początkowo – granica między nimi nie była klarownie widoczna.

W takim układzie Księga Jozuego, analogicznie zresztą jak wszystkie pozostałe księgi potraktowane jako „historyczne”, nabiera nowej wymowy. Wymiar teologii historii, uchwytny w kanonie Biblii Hebrajskiej, schodzi w pewnym sensie na dalszy plan, natomiast na pierwszy wysuwa się wymiar historii tak, jak rozumieli ją starożytni Grecy i zhellenizowani Żydzi. Wszystkie opowiadania i epizody są umiejscawiane w porządku tego świata i „racjonalizowane”. Księga jest postrzegana jako zapis wydarzeń, które rzeczywiście przebiega-

⁵³ Ch. R a b i n, *The Translation Process and the Character of the Septuagint*, *Textus* 6/1968, s. 1-26.

⁵⁴ Wyszczególnienie różnic między układem ksiąg w Biblii Hebrajskiej i Biblii Greckiej zob. na tablicy porównawczej w: K. H. J o b e s, M. S i l v a, *Invitation to the Septuagint*, s. 80.

⁵⁵ Nazewnictwo polskie za: R. P o p o w s k i (tłum, przypisy i wstęp), *Septuaginta, czyli Grecka Biblia Starego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi, apokryfami żydowskimi oraz onomastykonem*, Prymasowska Seria Biblijna 41, Warszawa 2013.

ły tak, jak zostało to w niej przedstawione. Wiele wskazuje na to, że grecka wersja narracji o podboju Kanaanu i walkach toczonych pod wodzą Jozuego miała niemały wpływ na opracowanie narracji dotyczącej powstania pod wodzą Machabeuszy.

Umiejscowienie Księgi Jozuego w nowy sposób miało również inny doniosły skutek. Czytanie i rozważanie Biblii Hebrajskiej skupiało uwagę wyłącznie na Izraelu i jego losach, traktując sąsiednie ludy i narody jako konieczne tło i oprawę przedstawianych wydarzeń. To spojrzenie „wewnątrzizraelskie” było nacechowane daleko posuniętym partykularyzmem i ekskluzywizmem, niechętnym wobec innych i na nich zamkniętym, na skutek czego religia Izraela przejawiała tendencję do tworzenia systemu religii narodowej. Utwierdzeniu tego podejścia służyła lektura Księgi Jozuego, co w różnych postaciach odżywa do dzisiaj. Biblia Grecka dokonała znamiennego przewartościowania: stwierdza się w niej liczne ślady przechodzenia od historii do eschatologii, co zostało podjęte i rozwinięte w chrześcijaństwie.

Księga Jozuego w kanonie chrześcijańskim

Wraz z narodzinami chrześcijaństwa stało się widoczne, że skoro Jezus Chrystus wypełnił nadzieje i obietnice dane Izraelowi, zatem dzieje ludzkości i objawienia się Boga dzielą się na dwa zasadnicze etapy: przed Chrystusem i po Chrystusie. Ta świadomość oznaczała definitywne, aczkolwiek nie gwałtowne, zamknięcie kanonu ksiąg składających się na Stary Testament oraz decyzję o utrwaleniu pamięci o Jezusie i początkach Kościoła, której rezultatem stał się Nowy Testament.⁵⁶ Kościół nie „wynałazł” pierwszej części kanonu biblijnego, lecz otrzymał ją od Izraela, uznał za kanoniczne, a więc natchnione przez Boga pisma, które wyznaczały ramy jego wiary i pobożności. Znamienne, że uczynił to w nawiązaniu do Biblii Greckiej, która stała się pierwszą Biblią Kościoła apostołskiego i autorów Nowego Testamentu oraz pisarzy wczesnochrześcijańskich i Ojców

⁵⁶ Zob. N. L. Geisler, *The Extent of the Old Testament Canon*, w: G. F. Hawthorne (red.), *Current Issues in Biblical and Patristic Interpretation. Studies in Honor of Merrill C. Tenney*, Detroit 1975, s. 31-46; R. B. Laurin, *Tradition et Canon*, w: D. A. Knight (red.), *Tradition et Théologie dans l'ancien testament* [sic!], *Lectio Divina* 108, Paris 1982, s. 271-284.

Kościoła.⁵⁷ Dzięki tej decyzji zyskała status *praeparatio evangelica*⁵⁸ oraz tym łatwiej dokonało się przeniesienie akcentu z religii kultu, jaką była religia Starego Testamentu, na religię Słowa, a bardziej precyzyjnie – Słowa Wcielonego. Przyjęcie Septuaginty stanowiło uznanie i przedłużenie jej miejsca oraz roli w judaizmie. Skoro była to prawdziwa Biblia Grecka, używana w synagogach, nawet przez tych Żydów, którzy znali hebrajski i aramejski, zatem posługiwanie się nią, tym bardziej że odzwierciedlała znamienny postęp teologiczny, było czymś naturalnym i bardzo owocnym.⁵⁹

Przyjęcie Septuaginty miało wiele istotnych konsekwencji, wśród których należy szczególnie podkreślić trzy. Po pierwsze, jej rozpowszechnienie i popularność w wielu rejonach basenu Morza Śródziemnego przyczyniły się wydatnie do ożywienia zainteresowania judaizmem wśród pogan, a tym samym również do pogłębienia i rozwoju zapału misyjnego wśród Żydów oraz sukcesów żydowskiego prozelityzmu.⁶⁰ Pod koniec ery przedchrześcijańskiej judaizm był w pełnym sensie tego słowa religią misyjną, co przesądziło o sukcesach pracy apostołskiej Pawła i jego współpracowników. W trakcie swoich wypraw misyjnych rozpoczynali głoszenie Ewangelii od synagog, w których spotykali wielu prozelitów i „bojących się Boga” (Dz 2,10; 6,5; 13,43), czyli pogan nawróconych na judaizm.

Po drugie, Septuaginta stworzyła język, który semickie doświadczenie religijne pozwolił wyrazić po grecku, zatem bardzo szybko także „wydarzenie Jezusa Chrystusa” i Ewangelia doczekały się przekładu na język grecki, w którym powstały wszystkie kanoniczne Ewangelie oraz pozostałe pisma Nowego Testamentu przyjęte jako normatywne dla wiary chrześcijańskiej. Jeden z najwybitniejszych znawców Septuaginty, S. Jellicoe, trafnie spointował: „Kto chciałby czytać Nowy Testament, musi znać *koiné*; ale kto chciałby z r o z u-

⁵⁷ Zob. rozdziały: *I LXX e il Nuovo Testamento* oraz *I LXX e la letteratura cristiana antica*, w: N. F. Marcos, *La Bibbia dei Settanta*, s. 312-350.

⁵⁸ Zob. G. B e r t r a m, *Praeparatio evangelica in der Septuaginta*, *Vetus Testamentum* 7/1957, s. 225-249.

⁵⁹ M. H e n g e l, R. D e i n e s, *Die Septuaginta als „christliche Schriftensammlung”, ihre Vorgeschichte und das Problem ihres Kanons*, w: M. H e n g e l, A. M. S c h w e m e r (red.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum*, *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 72, Tübingen 1994, s. 182-284.

⁶⁰ L. H. F e l d m a n, *Judaizm palestyński i diaspory w I wieku*, w: H. S h a n k s (red.), *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, tłum. W. C h r o s t o w s k i, *Podręczniki Biblijne* 2, Warszawa 2013, s. 74-82.

m i e ć Nowy Testament musi znać Septuagintę”.⁶¹ Znaczenie Septuaginty było tak ogromne, a jej miejsce w historii objawienia i widoczny w niej postęp teologiczny tak wyjątkowe, że w naszych czasach podniesiono stawiane od dawna pytanie o charyzmat jej natchnienia.⁶²

Po trzecie, popularność Septuaginty we wspólnotach wczesnochrześcijańskich przyczyniła się do odchodzenia od zwojów na rzecz kodeksów. Na zwojach utrwalano nadal hebrajski tekst ksiąg świętych i tylko one były dopuszczanego do użytku synagogałnego. Natomiast tekst Septuaginty bardzo wcześnie został utrwalony w kodeksach, które łączone razem przyczyniły się do wykrystalizowania się bardziej pojemnego kanonu ksiąg świętych.

Uznanie, jakim cieszyła się Septuaginta w Kościele apostołskim, dotyczyło nie tylko ksiąg przełożonych z języka hebrajskiego i aramejskiego na grecki, lecz także napisanych lub istniejących z początkiem ery chrześcijańskiej w języku greckim. Ta sytuacja miała wielki wpływ na rychłe włączenie do kanonu chrześcijańskiego pism, które złożyły się na Nowy Testament. Z drugiej jednak strony spowodowało to gwałtowną kontestację i definitywne odrzucenie Septuaginty przez judaizm rabiniczny. Począwszy od drugiej połowy I w. po Chr. rabini opracowywali i rozpowszechniali radykalnie odmienną wersję jej początków,⁶³ by rychło całkowicie zakazać posługiwania się nią przez wyznawców judaizmu oraz – w konfrontacji z chrześcijaństwem – dokonać nowych tłumaczeń hebrajskich ksiąg świętych na język grecki.⁶⁴ Nasilająca się kontrowersja między chrześcijanami a wyznawcami judaizmu rabinicznego przybrała też nowy obrót. Skoro Septuaginta zyskała w judaizmie przedchrześcijańskim status księ-

⁶¹ S. J e l l i c o e, *Septuagint Studies in the Current Century*, Journal of Biblical Literature 88/1968, s. 199.

⁶² Zob. dyskusję: P. B e n o i t, *La Septante est-elle inspire? w: t e n z e, Exégèse et théologie*, I, Paris 1961, s. 3-13; P. G r e l o t, *Sur l'inspiration et la canonicité de la Septante*, Science Ecclesiastiques 15/1964, s. 387-418; F. D r e y f u s, *L'Inspiration de la Septante – Quelques difficultés à surmonter*, Revue de Sciences Philosophiques et Théologiques 49/1965, s. 21-220. Postawiono pytanie o ewentualność natchnienia także innych przekładów Biblii; zob. R. L a p o i n t e, *Les traductions de la Bible sont-elles inspires?* Science et Esprit 23/1971, s. 69-83.

⁶³ V. A p t o w i t z e r, *Die rabbinischen Berichte über die Entstehung der LXX*, Ha-Qedem 2/1909, s. 11-27, 102-122; *tamże* 3/1910, s. 4-17; K. M ü l l e r, *Die rabbinischen Nachrichten über die Anfänge der Septuaginta*, w: S. S c h r e i n e r (red.), *Wort, Lied und Gottesspruch 1*, Tübingen 1972, s. 73-93; por. R. C. N e w m a n, *The Council of Jamnia and the Old Testament Canon*, The Westminster Theological Journal 38/1976, s. 319-349.

⁶⁴ Zob. rozdział *Aquila e i suoi predecessori*, w: N. F. M a r c o s, *La Bibbia dei Settanta*, s. 117-129; K. H. J o b e s, M. S i l v a, *Invitation to the Septuagint*, s. 37-43.

gi świętej, a Filon Aleksandryjski łączył z nią charyzmat natchnienia, zatem jej istnienie i status przemawiały na korzyść trwałego działania Boga, który nadal towarzyszy ludowi swego wybrania. Dlatego nowe wydarzenia stanowią kolejne ogniwa długiego łańcucha historii zbawienia. Temu spojrzeniu gwałtownie sprzeciwili się rabini, twierdząc, że charyzmat natchnienia zapoczątkowany wraz z Mojżeszem wygasł wraz z Ezdraszem (V w. przed Chr.). Septuaginta nie mieściła się w tym schemacie.

Włączenie Księgi Jozuego, tak samo jak innych ksiąg świętych biblijnego Izraela do chrześcijańskiego kanonu ksiąg świętych, sprawiło, że była odtąd odczytywana w perspektywie dzieła zbawczego Jezusa Chrystusa. Podstawowa zasada hermeneutyczna, wedle której Stary i Nowy Testament stanowią integralną jedność, podkreśla ciągłość Bożego planu zbawienia. Wyznawcy Chrystusa wyrażali pewność, że wszystkie księgi święte Izraela prowadzą ku Niemu i w Nim się spełniają. Nowy Testament cytuje najczęściej Psalmi, Księgę Izajasza, Księgę Wyjścia i Księgę Powtórzonego Prawa. Z podobną częstotliwością te same księgi są cytowane w zachowanym piśmiennictwie qumrańskim, co sugeruje, że na przełomie ery przedchrześcijańskiej i chrześcijańskiej były najbardziej wśród Żydów rozpowszechnione. Skoro większość cytowań Starego Testamentu w Nowym pochodzi z Biblii Greckiej, nic dziwnego, że łączono z nią charyzmat natchnienia,⁶⁵ nie widząc potrzeby sięgania po tekst hebrajski, dla ogółu chrześcijan po prostu niedostępny i niezrozumiały. W najstarszych chrześcijańskich komentarzach biblijnych i homiliach powoływano się na grecki tekst Księgi Jozuego, przy czym nie odbywało się to często, zważywszy na treść i charakter tej księgi. Uznawano więc jej natchnienie i kanoniczność, ale nie przekładało się to na częstotliwość wykorzystywania księgi w liturgii i teologii. Trzeba nadmienić, że ten stan rzeczy trwa w gruncie rzeczy do dzisiaj.

Liczba nawiązań do Księgi Jozuego w Nowym Testamencie nie jest wielka, przy czym są to właściwie aluzje, a nie cytaty.⁶⁶ Jednak sama obecność księgi w kanonie chrześcijańskim ma swoją wymowę. Usytuowana w perspektywie zbawczego dzieła Jezusa Chrystusa, su-

⁶⁵ Zob. P. B e n o i t, *L'Inspiration des Septante d'après les Pères*, w: *L'Homme devant de Dieu. Mélanges offerts au Père Henri de Lubac*, t. I, Paris 1963, s. 169-187.

⁶⁶ Wykaz podany w krytycznym wydaniu Nowego Testamentu wyszczególnia 17 tekstów Księgi Jozuego cytowanych 21 razy w różnych miejscach Nowego Testamentu; zob. K. A l a n d i in. (red.), *The Greek New Testament*, Stuttgart 1970, s. 903-904.

geruje to, co jest dla Jozuego i Jezusa wspólne. Obaj noszą to samo hebrajskie imię, przyjęte w Starym Testamencie w wersji hebrajskiej, a w Nowym Testamencie – w wersji greckiej. „Jozue uchodzi za figurę Jezusa Chrystusa. Są niejako paralelnymi przykładami nie tylko ze względu na imiona, lecz także z racji swego życia i czynów. Jozue «wybawca» przypomina Jezusa, wyzwolicieła i rzecznika woli Bożej».⁶⁷ Wspólne dla obydwu jest posłannictwo: Jozue i Jezus wprowadzają do nowej ziemi, aczkolwiek co się tyczy Jezusa, nie chodzi o Palestynę, lecz o dar „nowej ziemi”. Jozue i Jezus, czyniąc to w diametralnie odmienny sposób, zaprowadzają nową władzę, a mianowicie rządy Boga. „Jozue, jako poprzednik Jozjasza, jest obrazem króla, który przywodzi na myśl także Jezus. Jozjasz był bowiem królem, który podniósłszy wysoko sztandar Jozuego, jak nikt inny stał się obrazem idealnego króla: Dawida. To Jozue i Jezus przywiedli lud Boży do «odpoczynku» w Ziemi Obiecanej».⁶⁸ Z kolei względ na rolę Prawa upodabnia Jozuego i Jezusa do Mojżesza. Przestrzeganie Prawa zapewniło Jozuemu przejęcie Ziemi Obiecanej na własność, także Jezus uwydatnia rolę Prawa, podkreślając, że przyszedł, aby je wypełnić (Mt 5,17-20).

Jednak największego podobieństwa można upatrywać zestawiając Księgę Jozuego z Dziejami Apostolskimi. Jedna i druga księga opowiada o początkach – Izraela oraz Kościoła. Jednak ich spojrzenie bardzo się różni. Księga Jozuego jest „dośrodkowa”, rozpoczyna się poza granicami Ziemi Obiecanej i stopniowo ukazuje jej przejmowanie i podział między dwanaście plemion Izraela. Dzieje Apostolskie są „odsrodkowe”: rozpoczynają się w Jerozolimie i stopniowo wychodzą poza granice Ziemi Obiecanej. Ta różnica wydatnie ukazuje napięcie między partykularyzmem biblijnego Izraela a uniwersalizmem Kościoła. Wchodząc do Ziemi Obiecanej i ją zajmując, Izrael coraz wyraźniej separuje się od rdzennych mieszkańców oraz sąsiednich ludów i narodów. Wychodząc z Ziemi Obiecanej, Kościół coraz wyraźniej obejmuje wszystkie ludy i narody, ukazując w ten sposób uniwersalny charakter wybrania i przeznaczenia Izraela. Jak Księga Jozuego przedstawia swoiście modelowy okres w historii Izraela, podkreślając pasmo sukcesów ludu Bożego wybrania, tak Dzieje Apostolskie

⁶⁷ E. S. Cetina, *Księga Jozuego*, w: W. R. Farmer (red.), W. Chrostowski (red. wyd. pol.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2001, s. 436.

⁶⁸ *Tamże*.

przedstawiają swoiście modelowy okres w historii Kościoła. Mimo że w jednym i drugim przypadku nie brakowało występków i załamania, moc Boga, który jest najważniejszym bohaterem obu ksiąg, okazała się silniejsza niż wszelkie przeciwności.

Obecność Księgi Jozuego w kanonie chrześcijańskim nadaje jej znaczenie, jakiego nie ma w kanonie żydowskim. Wbrew dawnym i nowym obiekcjom, podnoszonym mniej czy bardziej otwarcie, nie jest to „księga bezbożna” (W. Eichhorn)⁶⁹. Przeciwnie, stojąc na twardym gruncie realiów świata, który stanowił kontekst etnogenezy Izraela, ukazuje, czym skończyłoby się eliminowanie Boga z historii. Aczkolwiek zatem „słysząc życzenie, by Księga Jozuego nie była w Biblii” (J. Bright)⁷⁰, a jej czytanie i rozważanie w liturgii Kościoła pozostaje ograniczone do minimum, jej obecność w kanonie ksiąg świętych podkreśla potrzebę praktycznej akceptacji Boga w życiu Jego wyznawców.

ks. Waldemar CHROSTOWSKI

⁶⁹ Za: M. H. Woudstra, *The Book of Joshua*, The New International Commentary on the Old Testament, Grand Rapids, Mi 1981, s. 41.

⁷⁰ *Tamże*.